

HADİS RİVAYETİ KARŞISINDA SAHÂBENİN TUTUMU

*Dr. Mustafa KARATAŞ**

Hız. Peygamberin son derece önemli olan konumunu idrak eden sahâbîler, onun sözlerini en iyi şekilde tesbit edebilmek ve gelecek nesillere intikalini sağlayabilmek amacıyla hadisleri hıfz ve kaydetme gayreti içerisinde girmişlerdir. Bunun sonucu olarak özellikle bir kısım sahâbî bütün mesaisini hadis rivayetine ve hadis ilmine tahsis etmiştir. Ancak zamanla çoğalan hadis rivayeti birtakım olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Hadislerin rivayeti sırasında yapılan yanlışlıklar ve Hız. Peygamber'in sözlerinin sahâbîler arasında farklı anlaşılması ve yorumlanması gibi sebeplerden dolayı birtakım fikir ayrılıkları ortaya çıkmış ve bazı sahâbîlerin rivayetlerine yer yer müdahalelerde bulunulmuştur. Ayrıca hadislerle aşırı şekilde meşgul olunmak suretiyle Kur'an-ı Kerîm'in ihmâl edilebileceği endişesi de gözönünde bulundurularak sahâbe devrinde hadis rivayetine karşı bir dizi tedbir alınması yoluna gidilmiştir. Hadis rivayetine karşı alınan bu tedbirlere geçmeden önce, rivayetlerin artmasından duyulan endişelere değinmek gerekmektedir.

A. RİVAYETLERİN ÇOĞALMASI KARŞISINDA DUYULAN ENDİŞELER

Hız. Peygamber döneminden itibaren artarak devam eden hadis rivayeti, İslâm'ın ilk devirlerinden beri sürekli bir endişe kaynağı olmuştur. Resûllah'ın "Ey insanlar! benden çok hadis rivayet etmekten sizi sakındırırım. Kim benimle ilgili bir söz naklederse ancak gerçeği söylesin. Kim de benim söylemediğim bir sözü bile bana isnat ederek söylerse cehennemde oturacağı yerine hazırlan-

* Fatih, Mesih Ali Paşa Camii İmam Hatibi.

sın!”¹ şeklindeki ve benzeri ikazları, çok hadis rivayetine karşı olanlar kadar, hadis rivayet edenleri de sürekli bir endişeye sevk etmiştir.² Özellikle Hz. Ebû Bekir (ö. 13/632) ve Hz. Ömer (ö. 23/643) gibi sahâbenin ileri gelenleri, hadis rivayetinin çoğalmasından din ve toplum adına endişelenerek rahatsız olmuşlardır. Onlar bu endişe ve kaygılarını zaman zaman ifade etmişler ve bu yönde bir takım tedbirler alarak uygulamaya koymuşlardır. Sözkonusu bu endişeleri şu başlıklar altında sıralamak mümkündür.

1. Hadislerin Kur'an-ı Kerîm ile Karıştırılması

Yirmi üç yıla yakın bir zaman zarfında peyderpey inen Kur'an âyetlerinin vahip kâtiplerine yazdırılarak ve sahâbeden bazılarına ezberletilerek çok sıkı tedbirlerle korunduğu bilinmektedir. Allah Resûlü, çeşitli levhalarda yazılı bulunan Kur'an âyetlerinin arasına yanlışlıkla da olsa herhangi bir sözün ilave edilmesini önlemek maksadıyla, sahâbilerine Kur'an dışındaki kendi sözlerinin yazılmasını yasaklamıştır. Nitekim “*Benden, Kur'an'dan başka hiç bir şey yazmayınız. Şayet Kur'an'dan başka bir şey yazan varsa, onu imha etsin. Ancak yakmaksızın benden dilediğiniz gibi rivayet edebilirsiniz; bunda sakınca yoktur. Bir de her kim bile bile bana isnat ederek yalan uydurursa, cehennemdeki yerine hazırlansın!...*”³ hadisi bu hususu doğrulamaktadır. Ancak çok özel de olsa bu yasağa rağmen Hz. Peygamber'in başta Abdullah b. Amr olmak üzere bazı sahâbîlere hadislerini yazma iznini verdiği de hatırlanmalıdır.⁴

1 Dârimî, *Mukaddime* 25.

2 Amr b. Abese abdestin faziletine dâir bir hadisi Ebû Ümame'ye haber verdiği zaman Ebû Ümame: Ey Abese oğlu Amr, bir mekanda büyük bir sevabın bir insana verilmesine ne dersin? demişti. Bunun üzerine Amr: Ey Ebû Ümame! Yaşım ilerledi, kemiğim inceldi, ecelim de yaklaştı. Allah ve Resûlü'ne yalan söylemek zaruretinde değilim. Eğer bu hadisi Resûlullah'tan bir, iki, üç hatta yedi defa duymamış olsaydım bunu hiç bir zaman söylemezdim. Fakat bu hadisi bu miktardan daha fazla duydum, demiştir (bkz. Müslim, *Salâtu'l-müsâfirîn* 294).

3 Müslim, *Zühd* 72; Dârimî, *Mukaddime* 46.

4 Abdullah b. Amr şöyle anlatıyor: Resûlullah'tan duyduğum her şeyi yazıyordum. Onları ezberlemek istiyordum. Fakat Kureys beni bundan men etti ve şöyle dediler: Sen Resûlullah'tan duyduğum her şeyi yazıyorsun. Halbuki o bir beşerdir. Hem rıza halinde hem de gazap halinde konuşur. Bunun üzerine ben yazma işine ara verdim ve durumu Allah Resûlü'ne arz ettim. Allah Resûlü parmağına ağzına götürerek “*Yaz! canım kudret elinde olan Allah'a yemin olsun ki buradan hak'tan başka bir şey çıkmaz*” buyurdu (bk. Dârimî, *Mukaddime*, 43; Hatîb, *Takyidül'l-ilm*, s. 74). Hz. Peygamber'in Kur'an dışında yazı yazdığını dâir başka haberler de mevcuttur. Nitekim Hz. Peygamber Hudeybiye anlaşmasını Hz. Ali'ye yazdırmıştır (bk. İbn Hişam, *Sîretü'n-Nebî*, III, 366). Ayrıca Re-

Diğer taraftan Hz. Ebû Bekir'in, beş yüz kadar hadisi bir kitapta derlediği fakat bazı endişeler sebebiyle imha ettirdiği rivayet edilmektedir⁵ ki bu endişenin temel sebeplerinden biri de hadislerin Kur'an ile karıştırılma tehlikesidir. Esasen kağıdın ve yazı yazılabilecek diğer malzemelerin çok sınırlı olduğu ilk dönemlerde, henüz tamamlanmamış olan Kur'an'ın yanısıra başka bir sözün yazılmasına ve ezberlenmesine müsaade edilmemesi yadırganacak bir durum değildir. Kaldı ki böyle bir tehlikenin ortadan kalktığı dönemlerde hadislerin yazılmasına karşı çıkanlar dahi bu kanaatlerini değiştirmişlerdir.

2. Kur'an-ı Kerim'in İhmâli

Artan hadis rivayeti karşısında duyulan endişelerin sebebi sadece hadislerin Kur'an'la karıştırılmasından ibaret değildir. Bu endişelerin birçok sebebi bulunmaktadır. Bunlardan biri de, insanların hadislere yönelerek Kur'an'ı ihmâl edebilecekleri düşüncesidir. Nitekim Hz. Ebû Bekir, Resûllah'ın vefatından sonra insanları toplamış ve onlara şöyle nasihat etmiştir: “Siz Allah Resûlü'nden muhtelif şekillerde hadisler rivayet ediyorsunuz; sizden sonra insanlar ihtilafa düşerler. Resûllah'tan bir şey rivayet etmeyiniz; size bir kimse sorarsa sizinle bizim aramızda Allah'ın Kitabı var deyiniz.”⁶

Diğer yandan Hz. Ömer'in Resûllah'ın sünnetini önce bir kitapta toplamak isteyip daha sonra “Ben sünnetleri bir kitapta toplamak istemiştim. Fakat sizden önceki bir topluluk aklıma geldi ki onlar bir takım kitaplar yazdılar ve onunla meşgul oldular, Allah'ın kitabını terk ettiler. Allah'a yemin olsun ki ben hiç bir

sûllah'ın bir hutbesini dinleyen Yemenli Ebû Şah hutbenin kendisi için yazılmasını Allah Resûlü'ne arzemiş, o da “Bu hutbeyi Ebû Şah için yazınız” buyurmuştur (bk. Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 363; Hatîb, *Takyîdul-'l-'ilm*, s. 86; İbnu's-Salâh, *Mukaddime*, s. 365). Hadislerin Hz. Peygamber devrinde yazımı konusunda Ebû Hüreyre'den nakledilen bir rivayet de şöyledir: Ensardan biri Resûllah'ın meclisinde bulunuyor, onun hadislerini dinliyor fakat ezberleyemediği için bana soruyordu. Ben de ona tekrar ediyordum. Bu zat, Resûllah'a hıfzının zayıf olmasından şikâyet etti. Allah Resûlü ona yazıyı kastederek, “sağ elinin hıfzına yardım et” buyurdu (bk. Tirmizî, *'ilm*, 12; Hatîb, *Takyîdul-'l-'ilm*, s. 65-66). Muhammed Zübeyr Sıddîkî, “Yazı bilen Sahâbe Hz. Muhammed'in (a.s.) hayatı sırasında hadis yazmıştır” demektedir (bk. Sıddîkî, *Hadis Edebiyatı*, s. 52-53). Resûllah döneminde hadis yazılı vesikalar için bk. Sıbâî, *es-Sünne ve Mekânetuhâ*, s. 233-235; Hamîdullah, *Hadis Târîhi*, s. 27-33; İtr, *Menhec*, s. 45-48; A'zamî, *Dirâsât*, I, 92-141; Accâc, *es-Sünne Kable't-tedvin*, 298-327; Okıç, *Hadis Meseleleri*, 124-130; Tuğ, *Zuhayr b. Harb ve Kitâbu'l-'l-'ilm*, s. 26-28; Yücel, *Hadis İstihlârlarının Doğuşu*, s. 33.

5 Zehebî, *Tezkire*, I, 5; krş. Hamîdullah, *Hadis Târîhi*, s. 41-42; Accâc, *es-Sünne kable't-tedvin*, s. 309-310.

6 Zehebî, *Tezkire*, I, 2-3.

seyi Allah'ın kitabının yerine koydurmam" diyerek bu düşüncesinden vazgeçmesi onun, hadisler sebebiyle Kur'an'ın geri plana itilmesi endişesi taşıdığını göstermektedir.⁷

Yine Hz. Ömer, Karaza b. Ka'b (ö. 30/670) reisliğindeki bir heyeti Kufe'ye uğurlarken Medine'nin "Sırar"⁸ denilen mevkiine kadar yürümüş ve "Sizler şimdi öyle bir kavme gidiyorsunuz ki, onlar Kur'an'ı tencerenin fokurdaması ve arı vızıldaması gibi okurlar. Sizi gördükleri zaman da "ashâb" diye el pençe divan dururlar. Aman ha! Allah Resülü'nden az hadis rivayet ediniz. Beni yanınızda biliniz."⁹ şeklinde tenbih etmiştir.

Diğer taraftan Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652) kendisine getirilen bir kitabı imhâ ettikten sonra, "Sizden öncekiler Allah'ın kitabını terk edip, başka kitaplara uydukları için helâk oldular" demiştir.¹⁰ Ayrıca Ebû Mûsâ el-Eş'arîde (ö. 51/671) İsrâilîğullarının yazdıkları kitaplara tâbi olup, Tevrat'ı terk ettiklerini ifâde ederek¹¹ söz konusu tehlikeye işaret etmiştir.

3. Uydurma Rivayetlerin Ortaya Çıkışı

İlk devirlerde halîfelerin fazîletlerine dair hadisler uydurulmaya başlanmış, daha sonra fırkaların fazîletlerini, siyasi mezhepleri ve dînî grupları destekleyen hadislerin uydurulduğu görülmüştür. Ayrıca ibadetlerin fazîletlerine, beldelerin üstünlüklerine, şahısların şereflerine, edeb ve zühde, hatta bazı yiyecek ve içeceklerin fazîletine ait hadisler uydurulmuştur. İslâm düşmanları da kasıtlı olarak hadis uydurma tüşebbüsünde bulunmuşlardır. Uydurulan bu hadisler sebebiyle bid'at ve hurafeler daha da çoğalmış, müslümanlar arasında fitne ve tefrika ol-

7 Hatîb, *Takyîdü'l-'İlm*, s. 49.

8 "Sırar" Medine'ye üç mil mesafede Irak yolu üzerinde bir mevkiin adıdır. Bazı kayıtlarda "Dırar" şeklinde geçmesi yanlıştır (bk. Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 73).

9 bk. İbn Mâce, *Mukaddime* 3; *Râmehürmüzî, el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 553; İbn Abdiberr, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, II, 120; Zehebî, *Tezkire*, I, 7.

10 Dârimî, *Mukaddime* 42.

11 Dârimî, *Mukaddime* 42. Sanâbenî'nin gösterdiği bu haklı endişeyi daha sonra da taşıyanlardan biri olan Dalhâk b. Müzâhim (ö. 102/720) bu konuda şöyle demektedir: "İnsanlar üzerine öyle bir zaman gelecek ki onlar Kur'an'ı yukarılara asacaklar, orada örümcekler yuva yapıp yaşayacaklar, o insanların işleri güçleri hadisler ve rivayetler olacak" (bk. İbn Abdiberr, *Câmi'u beyâni'l-'ilm*, II, 129). Aynı endişeden dolayı olmalı ki ilk dönemlerde muhaddisler Kur'an'ı ezberle bilmeyen ya da en azından bir kısmını ezberlemeyenlere hadis rivayet etmemiş, böylelerini meclislerine almamışlardır (bk. Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn*, s. 155).

dukça artmıştır.¹² Halbuki sahâbe zamanında Resûlullah'tan bizzat işitmiş oldukları hadisleri bile rivayet etmekten çekinen pek çok kimse bilinmektedir. Çünkü onlar Allah Resûlü'nün “*Kim benim adıma bilerek yalan söz söyleirse cehennemdeki yerine hazırlansın*”¹³ ve “*Kişiye her duyduğunu söylemesi yalan olarak yeter*”¹⁴ tehdidini çok iyi anlamışlardı. Fakat grup taassubu daha sonra pek çok siyasi ve dînî fırkaları ister istemez hadis uydurma faaliyetinin içine itmiştir.¹⁵ Bu sayılanlar ve başka birtakım sebeplerle ortaya çıkan uydurma rivayetlere engel olabilmek maksadıyla çok hadis rivayetine karşı teenni ile yaklaşma gereği duyulmuştur.

Nitekim Zeyd b. Erkam'ın hadis dinlemek için etrafına toplananlara “*Biz ihtiyarladık ve unuttuk; Resûlullah'tan hadis rivayet etmek güç bir iştir*”, ayrıca İbn Abbas'ın “*Biz önceleri hadis rivayet ediyorduk; o zamanlar onun üzerine yalan söylenmiyordu. Fakat ne yazık ki, halkın durumu değişti, biz de ondan rivayet etmeyi terk ettik*”¹⁶ sözleri, uydurma rivayetlerin zuhuru ile birlikte bazı sahâbîlerin hadis rivayetinde daha ihtiyatlı davrandıklarını göstermektedir.

4. Müjdeli Haberler Sebebiyle İnsanların Gevşemeleri

Hz. Peygamber, zaman zaman sahâbîlerden bazılarına mü'minlerin mutlaka cennete gireceklerine dair bilgiler vermiştir. Ancak gerek Hz. Peygamber'in kendisi, gerekse onun bazı arkadaşları, bir takım endişeler sebebiyle bu haberlerin her yerde söylenmesini isabetli bulmamışlardır. Bu endişelerden biri de insanların sözkonusu haberlere güvenerek kulluk vazifelerini ihmal etmeleridir. Nitekim Muâz b. Cebel'in (ö. 18/639) rivayet ettiği şu hadis müjdeli haberlerin insanları ibadetlere karşı gevşeteceğinin en güzel örneğini teşkil etmektedir.

12 Sıbâf, *es-Sünne ve Mekânetuhâ*, s. 75/78.

13 Buhârî, 'İlm 38; Cenâiz 33; Enbiyâ 50; Edeb 109; Müslim, Zühd 72; Ebû Dâvud, 'İlm 4; Tirmizî, Fiten 70; 'İlm 8, 13; Tefsir 1; Menâkıb 19; İbn Mâce, Mukaddime 4; Dârimî, Mukaddime 25, 46; Ahmed b. Hanbel, II, 47, 83, 123, 150, 159, 171, 202, 214, 410, 413, 469, 519; III, 13, 39, 44, 46, 56, 98, 113, 116, 166, 167, 176, 203, 209, 223, 278, 280, 303, 422; IV, 447, 100, 156, 201, 367; V, 245, 292, 412.

14 Müslim, Mukaddime 5; İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-İlm*, II, 124.

15 Yezid'den sonra Mervan'ın (ö. 65/684), Abdülmelik (ö. 86/705) ve Haccac'ın (ö. 95/713) zulüm ve baskıları ile bu fitneler artarak devam etti. Bu siyasi atmosfer içerisinde hayal bile edilemeyecek boyutlarda hadis uydurma faaliyetleri gelişti. O kadar ki Kûfe şehri hadîs darphanesi olarak vasıflandırılmaya başlandı. Yine bir kısım insanlar, o denli sorumsuz davranabiliyorlardı ki, Şu'be böyle biri hakkında “*Eğer ona bir dirhem versem elli hadis uydururdu*” demiştir (Suyûtf, *Tedribü'r-râvi*, I, 278).

16 Müslim, Mukaddime 7.

Muâz b. Cebel şöyle anlatıyor: Ben bir gün Allah Resûlü'nün terkisinde idim. Hz. Peygamber'in bindiği bu merkebe "Ufeyr" denirdi. Resûlullah (sallallahu aleyhi ve sellem) buyurdu ki; "*Ey Muâz! Allah'ın kulları üzerinde hakkı nedir, bilir misin?*" Ben, "*Allah ve Resûlü daha iyi bilir,*" dedim. Bunun üzerine Resûlullah, "*Allah'ın kulları üzerindeki hakkı, Allah'a ibadet edip O'na hiç bir şeyi şirk koşmamalarıdır; Kulların Allah üzerindeki hakkı ise, kendisine şirk koşmayan kuluna azap etmemesidir*" dedi. Ben, "*Bunu insanlara müjdeleyim mi?*" dedim. Resûlullah; "*Hayır! o zaman gevşerler*" buyurdu.¹⁷ Ancak Muâz b. Cebel'in, vebalde kalmamak için bu hadisi ölüm anında haber verdiği bildirilmektedir.¹⁸ Benzer bir durum Übâde b. Sâmit (ö. 34/654) için de anlatılmaktadır.¹⁹

Ayrıca Hz. Peygamber'in, Ali b. Ebî Tâlib'e (ö. 40/660), Hz. Ebû Bekir ve Ömer'i kastederek "*Bu ikisi nebî ve resûller hâric cennet ehlinin büyüklerindedir, fakat onlar hayatta oldukları müddetçe bunu sakın onlara haber verme ya Ali!*" dediğini bildiren rivayetlerden de²⁰ bu tür haberlerin yayılmasının istenmediği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan Hz. Ömer'in, Abdullah b. Mes'ûd'a, Ebû'd-Derda'ya (ö. 32/652) ve Ebû Mes'ûd el-Ensârî'ye (ö. 40/660) haber göndererek çok hadis rivayet etmelerinden dolayı onları ikaz etmesini ve daha sonra Medine'ye çağırarak kendi vefatına kadar orada göz altında tutmasını²¹ Hatîb Bağdâdî (ö. 463/1070) şöyle açıklamaktadır: Hz. Ömer'in sahâbenin hadis rivayetine karşı takındığı bu tavır, onun dîmî konularda ihtiyatlı davranmasından ve müminlerin müjde içeren hadislere güvenerek gevşemeleri endişesinden kaynaklanmaktadır.²² Hatîb Bağdâdî'nin, Hz. Ömer'in bu tutumunu tek bir sebebe bağlaması ay-

17 Hatîb, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, s. 89-90.

18 Müslim, *îman* 53.

19 Müslim, *îman* 47.

20 İbn Mâce, *Mukaddime* 95; Ahmed b. Hanbel, I, 80.

21 Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 553.

22 Hatîb, *Şerefu ashâbi'l-hadis*, s. 89-90. Bu hadis bazıları tarafından sahîh kabul edilmemiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un, her ne kadar Hz. Ömer tarafından çok hadis rivayet etmesi sebebiyle gözetim altında tutulduğuna dair bir haber rivayet ediliyorsa da, onun: "*İlim çok hadis rivayet etmek değildir. İlim ancak Allah korkusudur*" sözü bu olayın doğru olmadığını ortaya koyar. Böyle söyleyen biri için bu nasıl tasavvur edilebilir? denilmektedir (bk. Accâc, *es-Sünne kabîe l-tedvin*, s. 106-110). Ayrıca Mustafa es-Sibâî, bu hadis hakkında şöyle demektedir: Hz. Ömer'in bu üç sahâbîyi hapsedmesi hâdisesinin gerçekle bir alâkası yoktur. Ben sahih kaynaklarda böyle bir habere rastlamadım. Üstelik Abdullah b. Mes'ûd'u Irak'a insanlara dini ve hükümlerini öğretmek üzere bizzat Hz. Ömer'in kendisi göndermiştir. Nasıl olur da gönderdiği bir sahâbîyi çağırıp Medine'de hapsedebilir!? Burada bir çelişki vardır. Bu haberi zikreden İbn Hazm, *el-İnkâm* adlı eserinde sözkonusu haberin "mun-katı" olduğunu söylemektedir (bk. Sibâî, *es-Sünne ve mekânethuhâ*, s. 64-65).

rica tartışılabilir.²³ Ancak burada konumuz açısından üzerinde durulması gereken nokta Hatîb Bağdâdî'nin böyle bir kaygıyı ifade etmiş olmasıdır.

5. Hz. Peygamber'e Yalan İsnat Etmek Korkusu

Sahâbîler sünnetin önemini çok iyi biliyorlardı ve Allah Resûlü'nün sözlerinin olduğu şekliyle korunması gerektiğine inanıyorlardı. Onun sözlerini naklederken yanlış ve hata yapmaktan son derece sakınıyorlardı. İşte bu yüzden birçok sahâbî hadis rivayeti konusunda çekingen davranıyordu. Nitekim İmrân b. Husayn'ın (ö. 52/672) hadis rivayetinden çekinmesinin sebebini açıklayan şu sözü bu konuda çok net bir fikir vermektedir: “Allah'a andolsun ki, eğer istesem iki gün peş peşe hiç durmadan Hz. Peygamber'den hadis nakledebilirim. Ancak sahâbeden bazı kimseler içine düştüğü durum beni bundan alıkoydu; onlar benimle beraber işittiler; benimle beraber müşahede ettiler; ancak öyle hadisler naklettiler ki, gerçek dedikleri gibi değildir. Onların karıştırdığı gibi ben de karıştırmaktan korkuyorum. Şunu da belirtmeliyim ki, onlar bu işi kasten yapmıyorlardı; fakat hata ediyorlardı.”²⁴

Hata ve yanlış yapma korkusu birçok sahâbîyi hadis rivayetinden uzaklaştırmıştır. Öyle ki, Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711) hadis rivayet etmesi istendiğinde, o çok hadis rivayet edenin hata edeceğini söyleyerek bundan kaçınmıştır.²⁵ Aynı düşünce hadis rivayeti ile meşhur olmuş Ebû Hüreyre'nin (ö. 58/677) üzerinde de etkili olmuştur. Ebû Hüreyre yaşlandığı zaman fetva vermeyi terk etmiştir. Kendisine bu durumun sebebi sorulduğunda şöyle cevap vermiştir: “Vücutum zayıfladı, kalp de vücuttan bir parçadır. Vücutumun zayıflaması gibi kavrayışımın da zayıflamış olmasından korkuyorum.”²⁶

Bazı sahâbîler hadisleri aynen kendi lafızları ile değil, mânayı bozmayan başka lafızlarla rivayet ettiklerine dikkat çekmek için, hadisin sonunda “bu mânaya yakın” veya “buna benzer şekilde” anlamlarına gelen, “ev düne zâlike”, “ev fevka zâlike”, “ev karîben min zâlike”, “ev şehîben bi zâlike” gibi lafızlar kullanmışlardır.²⁷

23 Hz. Ömer'in az rivayeti emretmesinin sebepleri konusunda bk. Âşik, *Sahâbe ve Hadîs Rivayeti*, s. 166-171.

24 İbn Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, s. 42.

25 İbn Sa'd, *et-Tabakat*, VII, 16. Yine Enes b. Mâlik'in “*Men kezebe aleyye hadîsi olmasaydı size çok hadis rivayet ederdim*” dediği nakledilmektedir (bk. Müslim, *Mukaddime* 3).

26 Kettâni, *et-Terâtib*, III, 211.

27 Bu tür lafızlar için bk. Râmehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsul*, s. 549-552; Hatîb, *el-Câmi'*, II, 26-28. İbn Hacer (ö. 852/1448), sahâbîlerin ileri gelenlerinin hadisleri noksan aktarmak veya ilâve etmekten sakındığı için hadis rivayetinden imtina ettiklerini söylemektedir (bk. İbn Hacer, *Fethu'l-bâri*, VI, 28).

Görüldüğü gibi sahâbîler, hadislerin Kur'an'la karıştırılması, Kur'an'ın ih-mâli, uydurma rivayetlerin ortaya çıkması, müjdeli haberler sebebiyle insanların ibadetlerden uzak durması, yanlışlıkla da olsa Hz. Peygamber'e söylemediği bir sözü isnat etmek gibi endişeler sebebiyle hadis rivayeti konusunda duyarlı davranmışlar ve bu sebeple aşağıda zikredilen tedbirleri almaya gayret etmişlerdir.

B. HADİS RİVAYETİNİN ARTMASINA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER

Hz. Peygamber döneminden itibaren sürekli artarak devam eden hadis rivayeti başta Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer olmak üzere sahâbenin ileri gelenleri tarafından kontrol edilmiş ve bu konuda çeşitli önlemler alınmıştır. Şahit istemek, yemin telif etmek, râvilerin hıfzını kontrol etmek, az hadis rivayet etmeye özendirmek şeklinde özetlenebilecek bu önlemleri müstakil başlıklar halinde ele almak uygun olacaktır.

1. Şahit İstemek

Sahâbe bir haberin doğruluğunu anlamak için iki ya da daha çok râvi tarafından rivayet edilmiş olmasına dikkat etmişlerdir. Herhangi bir sahâbî hadis naklettiğinde, bununla bir hüküm verilmesi gerekiyorsa o takdirde, haberi rivayet edenden kendisi gibi bilen ikinci bir şahit getirmesi istenmiş, eğer şahit getirememiş ise yemin telif edilmiştir. Şayet bunlardan hiç biri yoksa bu durumda rivayet edilen haber kabul edilmemiştir.²⁸ Nitekim Hz. Ebû Bekir, Hz. Peygamber'in nineye mirastan altıda bir hisse verdiğini bildiren Muğîre b. Şu'be'den (ö. 50/670) şahit getirmesini istemiş, o da Muhammed b. Mesleme'ye (ö. 43/663) şahitlik yaptırmıştır.²⁹

Hz. Ömer, huzuruna girmek için üç defa izin isteyen, ancak izin verilmeyince dönüp giden Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye (ö. 44/664) sinirlenerek bu davranışının sebebini sormuştur. Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'in "*İzin istemek üç defadır; üçüncüde izin verilmezse artık geri dönersiniz*" dediğini haber verince Hz. Ömer şahit getirmesini istemiş, nihayet onun şahit getirmesinden sonra Hz. Ömer, "*Demek öyle, ben bu şekilde bilmiyordum*" demiştir.³⁰

Diğer taraftan Abdullâh b. Ömer (ö. 73/692), cenaze namazı kılmanın ve onu teşyi etmenin faziletine dair Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadis duyduğunda,

28 bk. Accâc, *es-Sünne kable't-tedvin*, s. 116-117.

29 Ebû Dâvûd, *Ferâiz* 5; İbn Mâce, *Ferâiz* 4; Mâlik, *Ferâiz* 8.

30 Tirmizî, *İsri'zan* 3.

rivayetin doğruluğunu araştırmak üzere bir arkadaşını Hz. Âişe'ye (ö. 58/677) göndermiştir. Hz. Âişe'nin bu haberi tasdik etmesi üzerine, Abdullah b. Ömer kendi bilgisinin hatalı olduğunu itiraf etmiştir.³¹

2. Yemin Teklif Etmek

Hz. Ebû Bekir ve Hz. Aişe'nin, Ebû Hüreyre'nin bazı rivayetlerini kabul etmedikleri bilinmektedir.³² Diğer taraftan Hz. Ali'nin hadis rivayetini teşvik etmesine rağmen, yine de ihtiyatlı davranarak bazan hadis rivayet edene yemin ettirdiği nakledilmektedir.³³ O hadis rivayet edenlere yaptıkları işin önemini vurgulamak için olmalı ki, “*And olsun, gökten düşerek ölmem bana Peygamberin dilinden yalan uydurmaktan daha sevimlidir*” demektedir.³⁴

Hz. Ali'nin hadis rivayeti esnasında râvinin yemin etmesini istemesi, sahâbenin de birbirlerinin yanılabilirliklerini göz önünde bulundurmalarından ya da o rivayetin bir başka hüküm ile çeliştiğini görüp, râvinin hadisi yanlış anlamış olabileceğini düşünmelerinden kaynaklanmaktadır.³⁵

3. Râvilerin Hıfzını Kontrol Etmek

Sahâbe arasında işitilen sözlerin rivayetinde ihtiyatlı davranmak da rivayet kadar önemli bir görev sayılmaktaydı. Nitekim bir hac esnasında Hz. Aişe, yeğeni Urve b. Zübeyr'e (ö. 93/711) Abdullah b. Amr'a (ö. 65/684) gidip ona Hz. Peygamber'den çok sayıda öğrenmiş olduğu hadislerden sormasını istemiştir. Urve, Abdullah'tan öğrendiği hadisleri Hz. Aişe'ye rivayet ettiğinde, Hz. Aişe “*Yeryüzünde ilmin ortadan kalkacağı..*” hakkındaki hadisin rivayetinden tedirgin olmuş, aradan bir yıl geçtikten sonra Urve'yi tekrar aynı hadisi sorması için Abdullah'a göndermiştir. Urve Abdullah'ın önceden olduğu gibi tekrar aynı şekilde rivayet ettiğini haber verdiğinde ise, Hz. Aişe “*Onun bu hadise bir şey ilave edip etmediğini ya da eksik söyleyip söylemediğini kontrol etmek istedim*” demıştır.³⁶

Hadis kitaplarında buna benzer olayları görmek mümkündür. Nitekim Ebû Râfide (ö. 40/660), Abdullah b. Ömer'in kendi rivayetine karşı çıkması üzerine, Medine'ye gelen Abdullah b. Mes'ûd'a, Abdullah b. Ömer'in de bulunduğu bir

31 Müslim, *Cenâiz* 55-56.

32 Bu konuda geniş bilgi için bk. Accâc, *es-Sünne kable't-tedvin*, s. 92-111.

33 Accâc, *es-Sünne kable't-tedvin*, s.116.

34 Buhârî, *Menâkıb* 25.

35 M. Abdulhamid, *Tavdîhu'l-efkar mukaddimesi*, s. 36.

36 Müslim, *İlm* 14.

mecliste aynı hadisi sormuş, dolayısıyla ona kendi rivayetinin doğru olduğunu ispat etmiştir.³⁷

4. Hatalı Rivayetlere Müdahale Etmek

Hadisleri rivayet eden sahâbîler sürekli birbirlerini kontrol etmişler, kendi işittiklerinin aksine ya da eksik veya fazla söyleyen birini duyduklarında, hemen ikaz edip düzeltme yoluna gitmişlerdir. Nitekim Ebû Hüreyre'nin cennet ve ce-henneme dair rivayet ettiği uzunca bir hadisi, Ebû Saîd el-Hudrî'nin (ö. 64/683) hiç bir müdahale etmeden sonuna kadar dinlediği, ancak hadisin son cümlesinde yer alan “*Bunların hepsi ve bir o kadarı senindir*” sözünün, “*Bunların hepsi ve daha on misli senindir*” şeklinde olacağını ileri sürdüğü haber verilmektedir.³⁸

Diğer yandan “*Şüphesiz ölü, ehlinin arkasından ağlaması sebebiyle (kabrinde) azap görür*”³⁹ şeklindeki hadisi Abdullah b. Ömer'in rivayet ettiğini işiten Hz. Âişe buna itiraz etmiş ve şöyle demiştir: “*Allah İbn Ömer'e selâmet versin, yemin olsun ki Hz. Peygamber ölünün arkasından ağlamaktan dolayı onun kabirde azab göreceği konusunda hiçbir söz söylememiştir. Hz. Peygamber kafirin ailesinin ağlaması sebebiyle Allah'ın kabirde azabını artıracaklarını söylemiştir. Kur'an size yeter, bakınız! “Hiçbir kimse başkasının günahını yüklenemez”⁴⁰ buyrulmaktadır.*” Söz konusu hadisin devamında İbn Ömer'in bu söze karşılık hiçbir cevap vermediği de zikredilmektedir.⁴¹ Ancak hemen belirtelim ki, Hz. Âişe hadisi yanlış rivayet eden İbn Ömer'i hiç bir zaman yalan söylemekle itham etmemiş, sadece yanlış olduğunu ifade etmekle yetinmiştir.⁴²

5. Az Hadis Rivayet Etmeye Özendirmek

Hz. Ömer'in, “*Sizden biriniz herhangi bir âlime âit daha önceden işitmediği bir kitap bulursa onu siyahu beyazına karıştıncaya kadar suya koysun (silsin)*” dediği nakledilmektedir.⁴³

Ebû Hüreyre kendisinden en çok hadis rivayet edilen biri olmasına rağmen, *Nebî'den (sallallahu aleyhi ve sellem) iki kap dolusu ilim belledim. Bunlardan birini size aktardım. Diğerine gelince onu meydana çıkaracak olsam benim şu*

37 Müslim, *İman* 80.

38 Buhârî, *Ezân* 129.

39 Buhârî, *Cenâiz* 33.

40 el-İsrâ' 17/15; Fâtır 35/18; ez-Zümer 39/7.

41 Buhârî, *Cenâiz* 33.

42 Yemânî, *el-'Avâsım*, I, 428.

43 Hatîb, *el-Kifâye*, s. 390.

*boğazım kesilir, demektir.*⁴⁴ Öte yandan Ebû Hüreyre'ye, "Hz. Ömer zamanında da böyle hadis rivayet edebiliyor muydun?" denildiğinde O, "Eğer Ömer zamanında böyle hadis rivayet etseydim kamçı ile beni döverdi."⁴⁵ karşılığını vermiştir.

Sâib b. Yezîd (ö. 91/709), "Sa'd b. Ebî Vakkas (ö. 55/675) ile bir sene arkadaşlık ettim, sohbetlerinde bulundum. Resûlullah'tan sadece bir hadis rivayet ettiğini duydum" demektir.⁴⁶ Amr b. Meymûn da (ö. 75/694), Abdullah b. Mes'ud (ö. 32/652) için aynı şekilde söylemektedir. Hatta onun bir gün hadis rivayet ederken alnından terlerin boşandığını ve "İnşallah Resûlullah bunun gibi, ya da bu mânada buyurdu" dediğini nakletmektedir.⁴⁷ Diğer yandan Muâviye de (ö. 60/679), "Resûlullah'tan hadis rivayet ederken dikkat edin! Hadis rivayet edecekseniz Hz. Ömer zamanında bilinen hadisleri rivayet edin; çünkü o, insanların en çok Allah'tan korkanı idi." demektir.⁴⁸

Bu konuda diğer bazı sahâbîlerden gelen haberler de göz önünde bulundurulduğu taktirde, hadis rivayetinin azaltılması hakkında ortaya çıkan görüşün Hz. Peygamber'in rivayeti teşvik eden sözleriyle çelişmediği anlaşılacaktır. Esasen bu görüş rivayeti azaltmak ve ona engel olmak anlamında değil, hadisin değerine paralel olarak fazla rivayet edilmesi halinde zuhur edebilecek hata ve kusurları önlemek şeklinde değerlendirilmelidir. Bir başka ifade ile, henüz yazıyla da tespit edilmemiş olan ve hâfızadan şifâhî olarak rivayet edilen hadisi korumak arzusunun bir neticesidir. Nitekim Zeyd b. Erkam'ın (ö. 66/685) hadis dinlemek için etrafına toplananlara "Biz ihtiyarladık ve unuttuk; Resûlullah'tan hadis rivayet etmek güç bir iştir"⁴⁹ demesi, ayrıca İbn Abbas'ın "Biz önceleri hadis rivayet ediyorduk; o zamanlar onun üzerine yalan söylenmiyordu. Fakat ne yazık ki,

44 Buhârî, 'İlm 42. Tâhir el-Cezâîrî, Ebû Hüreyre'nin rivâyetinden çekindiği bu ikinci kap hadislerin emir ve idareciler ve onların kötülükleri hakkında olduğunu söylemektedir. O bâzı tasavvuf ehlinin bunların Rabbânî sırlar olduğunu iddia etmelerini isabetli bulmamaktadır. Çünkü Allah'ın sıfat ve sırlarına dâir bilgiler Kur'an'da var, bunları saklamanın bir anlamı olmaz demektir (bk. Cezâîrî, *Tevcihü'n-nazar*, I, 63-64). Diğer ilimin ne olduğuna dair ayrıca bk. Ahmed Naim, *Tecrid Tercemesi*, I, 117.

45 İbn Abdilbert, *Câmiu beyâni'l-'ilm*, II, 121.

46 Râmeühürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 557.

47 İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 116.

48 bk. Accâc, *es-Sünne kable't-tedvin*, s. 98.

49 İbn Mâce, *Mukaddime* 25; Ahmed b. Hanbel, IV, 371.

halkın durumu değişti, biz de rivayet etmeyi terk ettik"⁵⁰ tarzındaki sözleri, aslında hadisi korumak arzusunun en açık delilini teşkil etmektedir.

Sahâbe'ye hadis rivayetini azaltmalarını tavsiye eden ve hatta bu konuda biraz da şiddet gösteren Hz. Ömer'in "*Feraiz ve sünneti, Kur'an'ı öğrendiğiniz gibi öğreniniz*"⁵¹ demesi de meseleye bir başka yönden ışık tutacak mahiyettedir. Hz. Ömer'in bu son derece titizliğinin yanısıra Hz. Peygamber'den sonra sadece on üç sene yaşamış olmasına rağmen, hadis kitaplarında ondan pek çok hadis rivayet edilmiş olması,⁵² onun rivayete tamamen karşı olmadığını, ancak bu işin öneminden dolayı dikkatli davrandığını göstermektedir.

Hadis râvileri her ne kadar âdil, güvenilir ve emin olsalar bile, insan olmaları sebebiyle yanılma, unutmama, karıştırma ve tevehhüm halinde bulunabilecekleri bir gerçektir. Fakat bu illet ve kusurları onların yalan söylemiş olmalarını gerektirmez.⁵³ Bu hatalar başka doğrularla mukayese edilerek düzeltilme imkânına sahiptir. Kaldı ki daha sonraki muhaddisler büyük çaba ve gayret sarfederek bu konuları araştırmışlar ve kendilerinden sonra gelen nesillere sunmuşlardır. Hadis rivayeti konusunda sahâbe döneminde başlayan sözkonusu bu tedbirlerin neticesi olarak tâbiûn döneminde **isnâd** sistemi doğmuş, daha sonra da hadis râvilerinin durumları araştırılmak ve değerlendirilmek suretiyle **cerh ve ta'dil** ilmi ortaya çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA

- Accâc, *es-Sünne kable't-tedvîn*: Muhammed Accâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn*, Kahire 1383/1963.
- Ahmet Naim, *Tecrid Tercemesi*: Ahmed Naim, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-III, Ankara 1984-85.
- Ahmed b. Hanbel: Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, İstanbul 1982.
- Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivayeti*: Nevzat Âşık, *Sahâbe ve Hadîs Rivayeti*, İzmir 1981.
- A'zamî, *Dirâsât*: Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-nebevî ve târîhi tedvînih*, I-II, Beyrut 1405/1985.

50 Müslim, *Mukaddime* 7.

51 İbn Abdilber, *Câmiu beyâni'l-ilm*, II, 123.

52 Bakî b. Mahled'in *Müsned*'inde Hz. Ömer'den mükerrerleri ile birlikte 537 hadis rivayet edilmiştir (bk. İbn Hazm, *Esmâü's-sahâbe*, s. 44; İbnü'l-Cevzî, *Telkihu fuhûmi ehli'l-eser*; s. 363). Tarikleri çıkarıldığında Hz. Ömer'in rivayet ettiği hadislerin sayısının iki yüz küsur kaldığı bildirilmektedir (bk. İbnü'l-Cevzî, *Telkihu fuhûmi ehli'l-eser*, s. 364).

53 Dihlevî, *Huccetullâhi'l-bâliğa*, I, 408-409.

- Buhârî: Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Buhârî, *el-Câmi'u's-sahîh*, I-VIII, İstanbul 1981.
- Cezâîrî, *Tevcîhü'n-nazar*: Tâhir el-Cezâîrî ed-Dimeşkî, *Tevcîhu'n-nazar ilâ usûli'l-eser* (nşr. Abdülfetah Ebû Gudde), I-II, Halep 1416/1995.
- Dârimî: Ebû Muhammed Abdullah b. Abdirrahman ed-Dârimî, *es-Sünen*, İstanbul 1981.
- Dihlevî, *Huccetullahi'l-bâliğa*: Şah Veliyyullah b. Abdirrahîm ed-Dihlevî, *Huccetullahi'l-bâliğa*, I-II, Beyrut 1410/1990.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as b. İshak el-Ezdî es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1981.
- Hamîdullah, *Hadis Târihi*: Muhammed Hamîdullah, *Muhtasar Hadis Târihi ve Sahîfa-i Hemmâm İbn Münebbih* (trc. Kemal Kuşçu), İstanbul 1967.
- Haftîb, *Takyîd*: Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-'ilim* (nşr. Yûsuf el-'Aş), Beyrut 1974.
- , *Şeref: Şerefu ashabi'l-hadîs* (nşr. Mehmed Said Hatiboğlu), Ankara 1991.
- , *el-Kifâye: el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye*, Beyrut 1406/1986.
- , *el-Câmi': el-Câmi'li ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*, I-II, Beyrut 1412/1991.
- Itr, *Menhec*: Nureddin Itr, *Menhecü'n-nakd fî 'ulûmi'l-hadis*, Dimeşk 1401/1981.
- İbn Abdilber, *Câmi'u beyânî'l-'ilim*: Ebû Ömer Yûsuf en-Nemerî er-Kurtubî, *Câmi'u beyânî'l-'ilim ve fadlih*, I-II, Beyrut ts. (Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye).
- İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*: Ahmed b. Ali b. Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî* (nşr. Fuâd Abdülbâki v. đgr.), I-XIII, Kahire 1407/1986.
- İbn Hazm, *Esmâü's-Sahâbe*: Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Endülûsî, *Esmâü's-sahabeti'r-ruvât ve mâ li külli vâhüdetin mine'l-aded* (nşr. Seyyid Kısrevî Hasen), Beyrut 1412/1992.
- İbn Hişâm, *es-Sîre*: Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm, *Sîretü'n-Nebî*, I-IV, Beyrut 1401/1981.
- İbn Kuteybe, *Te'vil*: Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe, *Te'vilü muhtelifi'l-hadîs*, Beyrut 1405/1985.
- İbni Mâce: Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvinî, *es-Sünen*, I-II, İstanbul 1981.
- İbn Sa'd, *et-Tabakât*: Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, I-IX, Beyrut 1410/1990.
- İbnü'l-Cevzî, *Telkîh*: Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Cevzî, *Telkîhu fuhûmi ehlî'l-eser fuyûni't-târih ve s-siyer*, Karaçi ts. (İdâretü'ihyâi's-sünne).
- İbnü's-Salâh, *Mukaddime*: Ebû Amr Osman b. Abdirrahmân İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh ve Mehâsinü'l-İstulâh* (nşr. Âişe Abdurrahman), Kahire ts. (Dâru'l-me'ârif).
- Kettânî, Abdülhay, *et-Terâtib*: Muhammed Abdüihay el-Kettânî, *Hiz. Feygamberin Yönetimi: et-Terâtibü'l-idâriyye* (nşr. Ahmet Özel), I-III, İstanbul 1993.
- M. Abdülhamîd, *Tavdîhu'l-efkâr mukaddimesi*: Muhammed b. İbrahim el-Emîr es-San'ânî, *Tavdîhu'l-efkâr li me'âni tenkîhi'l-enzâr* (nşr. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd), I-II, Beyrut ts. (Dâru'l-fikr).

- Mâlik: Mâlik b. Enes, *el-Muvatta*, I-II, İstanbul 1981.
- Müslim: Ebu'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisâbüri, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-III, İstanbul 1981.
- Okiç, *Hadis Meseleleri*: M. Tayyib Okiç, *Bazı Hadis Meseleleri Üzerinde Tetkikler*, İstanbul 1959.
- Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil*: Hasan b. Abdurrahman er-Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâ'i* (nşr. M. Accâc el-Hatîb), Beyrut 1391/1971.
- Sîbâi, *es-Sünne*: Mustafa es-Sîbâi, *es-Sünne ve mekânetuhâ fi'r-teşri'l-İslâmî*, Beyrut 1405/1985.
- Siddîkî, *Hadis Edebiyatı*: Muhammed Zübeyr Siddîkî, *Hadis Edebiyatı Tarihi: Menşei, Tekâmülü, Husûsiyetleri ve Tenkidi* (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul 1966.
- Suyûtî, *Tedrib*: Celâleddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr, *Tedribü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, Beyrut 1409/1989.
- Tirmizî: Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sünenü'r-Tirmizî*, I-V, İstanbul 1981.
- Tuğ, *Zuhayr b. Harb ve Kitâbu'l-ilm*: Sâlih Tuğ, *Zuhayr b. Harb ve Kitâbu'l-ilm* İstanbul 1984.
- Yemânî, *el-'Avâsim*: Muhammed b. İbrahim el-Vezîr el-Yemânî, *el-'Avâsim ve'l-kavâsim fi'z-zebbi 'an sünneti Ebi'l-Kâsim* (nşr. Şuayb el-Arnaût), I-IX, Beyrut 1412/1992.
- Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*: Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul 1996.
- Zehebî, *Tezkire*: Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed, *Tezkiretü'l-huffâz*, I-II, Beyrut ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî).